

1730 İsyamı Sonrasında Hamam Çalışanları Üzerinde İktidarın Gözetimi

Ahmet Yaşar*

1730 isyamı, 2 Ekim 1730 tarihinde III. Ahmed'in (1703-1730) tahttan indirilip yerine I. Mahmud'un (1703-1730) geçmesiyle şeklen sona erdi.¹ Ancak Patrona Halil'in görünür liderliğindeki siyasi aktörler, isyan sonrasında çeşitli talep ve uygulamalarıyla padişah ve çevresindeki yönetici zümrenin dikkatini çekmeye devam ettiler. Sultan I. Mahmud, 27 Ekim 1730 tarihinde kendileriyle konuşmak bahanesiyle isyanın elebaşları Patrona Halil, Muslu Beşe ve Yeniçeri Ağası Mehmed Ağa'yı saraya çağırıp katletti² ve sonrasında İstanbul'da sıkı bir denetim uygulayarak 1730 isyanının aktörlerini siyasetin dışına itecek uygulamalarda bulundu.

İsyan sonrasında Sultan I. Mahmud'un dikkat çeken uygulamalarından birisi de 1730 isyanının elebaşı Patrona Halil'e yardım eden Arnavutlar üzerinde gerçekleştirdiği gözetim mekanizmasıdır. Adı geçen Arnavutların özellikle 26 Mart 1731 tarihinde zuhur eden "ikinci zorba isyanı"ndaki aktif katılımları kendileri üzerindeki gözetim sürecini daha da etkin kılmıştır.³ İsyandan birkaç zaman sonrasına ait bir fermanda İstanbul'da faaliyetlerini sürdüren hamamların bütün çalışanlarının (bu dönemde hamam çalışanlarının çoğunun Arnavut olması dolayısıyla) hamamcılar kethüdası, yiğitbaşısı ve şeyhi vasıtasıyla kayıt altına alınması ve hamamcıların çalışanlara kefil olması istenmektedir. Ayrıca hamamlara yeni çalışan alınması gerektiğinde Arnavut alınmayıp yerlerine Anadolu'dan Türk uşakları ya da İstan-

* Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ahmetyasar@beykent.edu.tr ORCID: 0000-0002-9942-2398

1 1730 isyanına dair bkz. Münir Aktepe, *1730 İsyamı*, İstanbul 1958; Robert W. Olson, "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17 (1974), s. 329-44; Selim Karahasanoğlu, *A Tulip Age Legend: Consumer Behavior and Material Culture in the Ottoman Empire (1718-1730)*, Doktora Tezi, State University of New York at Binghamton 2009; Hakan Yılmaz, "İsyamın Gölgesindeki İstanbul: Yeni Arşiv Belgeleri Işığında 1730 Patrona İsyamı", ed. Feridun M. Emecen - A. Akyıldız - E. Safa Gürkan, *Osmanlı İstanbulu IV*, İBB-29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 411-452

2 Yılmaz, agm., s. 426.

3 Yılmaz, agm., s. 420-426.

bul içinden zimmilerin istihdam edilmesi ve memleketlerine giden Arnavutların geri döndüklerinde hamamlarda istihdam edilmemeleri emredilmektedir.

Orijinaline ulaşamadığımız fermanın içeriği, bu bağlamda İstanbul hamamları ve çalışanları ile ilgili olarak düzenlenmiş üç defterde yer almaktadır. 1735 tarihli surdışı İstanbul'daki hamam çalışanları ile ilgili defterin sonunda padişahın hükmü özetle şöyle ifade edilmektedir.⁴

“Vech-i meşrûh üzere derûn-ı defterde zikrolunan hammâmcılar kethüdâsı ve yiğitbaşları ve şeyhleri ma'rifetleriyle tahrîr olunup her bir hammâmda tahrîr olunan tellâklara hammâmcıları kefil olup ba'de'l-yevm hammâmlara tellâk ve nâtur alınmak iktizâ eyledikte Arnavut ta'ifesinden kebîr ve sağîr ferd-i vâhidi uğratmayıp Anadolu yakasından gelme Türk uşaklarından ve nefs-i İstanbul'dan zimmî cinsinden intihâb olunup yarar kefilleri alındıktan sonra isim ve resimleriyle deftere kayıt ve kadîmden hammâmlarında mevcûd bulunup hîn-i tahrîrde isimleri deftere kaydolunan Arnavut ta'ifesinden vefât edenlerin ve bir tarikiyle hammâmlardan çıkıp vilâyetine gidenler, ba'de'l-eyyâm gelip yine tellâk olmak murâd eyledikte min-ba'd alınmayıp yerlerine ecnâs-ı sâ'ireden alınmak üzere cümlesine muhkem tenbih ve te'kid olunduktan sonra cümlesi ber-vech üzere ta'ahhüd ve birbirlerine tekeffül eyledikleri işbu mahalle şerh verildi.”

Bu çerçevede 1731'den 1752'ye uzanan süreçte hamamlarda istihdam edilen Arnavutların sayımları yapıldı ve işe giriş ve çıkışlarının takip edilmesi sağlandı. İstanbul'daki 1730 isyanı esnasında ve sonrasında, hamamlardaki Arnavut taifesi kamu düzensizliğinin ve artan şehir cürümlerinin müsebbibi olarak görüldüklerinden siyasi iktidar tarafından düzen yıkıcı olarak addedildiler. İstanbul'da sayıları yaklaşık 12.000⁵ ile ifade edilen Arnavut taifesi hamamcılık, fırıncılık⁶ ve diğer mesleklerde istihdam imkânı bulmuşlardı. Nitekim Evliya Çelebi 1670'te Berat'ı ziyareti esnasında “Ammâ askerî ve levendât tâ'ifesi olmayup re'âyâ oğlu olanlar ekseriyyâ bu şehirden İslâmbol'a gidüp hammâmlarda üstâd-ı kâmil olup dellâklık ederler.”⁷ tespitini eserine kaydetmiştir. (Patrona Halil'in de bir dönem Bayezid

4 Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, No: B. 6, 1 Zilhicce 1147 / 24 Nisan 1735, vr. 7b.

5 Aktepe, *age*, s. 170.

6 Salih Aynural, “The Millers and Bakers of Istanbul (1750-1840)”, ed. Suraiya Faroqhi, Randi Deguilhem, *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, I. B. Tauris, New York 2005, s. 84-118;

7 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C 8, vr. 360a. Ayrıca bkz. Antonis Anastasopoulos, “Albanians in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans”, ed. E. Kolovos, Ph. Kotzageorgis, S. Laiou ve M. Sariyannis, *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, İstanbul 2007, s. 37-47; Aktepe, *age*.

Hamamı'nda tellâklık yaptığı rivayet edilir, ancak bu durum rivayetin ötesine geçmez.) Aslında 18. yüzyılda eyaletlerdeki gelişmeler ve nüfus artışı Arnavutları ve Rumeli'deki diğer etnik grupları, özellikle Osmanlı başkentine doğru göçe zorlamıştır. İstanbul daha geniş iş imkânları, görece güvenlik potansiyeli, ek vergilerden muafiyet ve daha iyi yaşama imkânları dolayısıyla özellikle gençler için cazibe şehri olmuştur. Daha fakir olan kırsaldan daha imkânları bol olan merkeze göç eden kişiler, genellikle kırsaldaki bağlarını koparmamakta, fermanın içeriğinde ifade edildiği gibi, belli dönemlerde memleketlerine gitmektedirler. Şehirde bölgesel ve etnik dayanışmanın bir parçası olarak güçlü *hemşehri*, *hemicins* ilişki ağı içerisinde belli meslek gruplarında bir araya gelmektedirler.⁸

İsyan sonrasında oluşturulmuş, ulaşabildiğimiz defterlerden ilki 12 Temmuz 1731 tarihli olup isyandan dokuz ay sonrasına aittir ve bu defterde suriçi İstanbul'da bulunan 109 hamamın çalışanlarına dair bilgiler yer almaktadır.⁹ 50'si *çifte* ve 59'u *kuşluk* ve *tek* hamam olan bu hamamlarda çalışan nâtır ve tellâkların sayısı belirlenmiştir. Defter oluşturulurken, sadece hamamın ismi, bulunduğu semt ve çalışan toplam nâtır ve tellâk sayısı Arnavut ve diğerleri diye ikiye ayrılarak yazılmıştır. Ayrıca defterin sonunda bir icmal oluşturulmuş, burada deftere göre mezkûr tarihte suriçi İstanbul'da toplam 109 hamamda, 1.488 kişi tellâk ve nâtır olarak çalışmaktadır ve bunların 849 adeti Arnavut kökenlidir. Anlaşılan o ki, ya bu defter daha detaylı bir defterin özetidir ya da hamamlar hakkında bir inceleme yapılmaya başlanmıştır, ancak henüz daha sonraki örneklerde olduğu gibi Arnavutların tam tespitine dönük çalışma yapılmamıştır.

Bir sonraki defter yaklaşık bir yıl sonrasına, 3 Kasım 1732, ait olup aynı bölgedeki 109 hamamın çalışanlarına dair bilgiler içermektedir.¹⁰ Defter suriçi İstanbul'da bulunan hamamlarda çalışan tezgâhtar, nâtır, kafesdar, tellâkın dirlikli ve dirliksiz isim ve resimlerini içermektedir. Bu defterde her bir hamamın ismi mevkiiyle beraber belirtilmekte, sonrasında ise nâtır ve tellâklar ayrı yazılarak, teker teker çalışanın ismi, memleketi, varsa askerî unvanı ve fiziksel görüntüsü yazılmakta (*Salih bin Süleyman, Göricele, Şakird genç oğlan; Yusuf bin Mustafa, Avlonyalı, 61 B. Sarı bıyıklı;*) hamam kaydının sonuna ise toplam nefer sayısı ve Arnavut olanların sayısı eklenmektedir. Bu deftere göre toplam 1.223 çalışan bulunmaktadır ve bunların 862'si

8 Nina Ergin, "The Albanian Tellâk Connection: Labor Migration to the Hamams of Eighteenth-Century Istanbul, Based on the 1752 Istanbul Hamamları Defteri", *Turcica*, 43 (2011 [2012]), s. 240.

9 BOA, *DBŞM* 1665,, s. 32-37.

10 BOA, *EVMH.d.* 3496

Arnavut kökenli, 361'i ise *ecnas-ı sairedir*. Bu defterin sonunda daha önce yapılmış bir defterle toplam çalışan sayısı üzerinden bir karşılaştırma yapılmaktadır. Daha önceki defterde toplam çalışan sayısı 1.488 olup, yeni defterle karşılaştırıldığında 265 kişilik vefat ya da ayrılma gerçekleştiği görülmektedir. Karşılaştırma yapılan defter, 1.488 sayısı itibarıyla muhtemelen yukarıda zikrettiğimiz 12 Temmuz 1731 tarihli defterdir.

Bir diğer defter ise 24 Nisan 1735 tarihli olup surdışındaki 69 hamama ve çalışanlarına dair bilgiler ihtiva etmektedir.¹¹ 1732 tarihli deftere göre daha az detaylı hazırlanmış olan bu deftere göre 137'si Arnavut olmak üzere toplam 421 çalışan bulunmaktadır. Toplu olarak değerlendirdiğimizde, 1732 ve 1735 tarihli defterlerde, başkentte faaliyetlerini sürdüren 178 hamamda toplam 1.642 çalışan bulunmaktadır ve bunlardan 997'si (%64) Arnavut, geriye kalan 645'i (%34) ise sair milletlerdendir.

Yaklaşık yirmi yıl sonra, 1752 tarihinde aynı amaçla gerçekleştirilmiş bir defter daha bulunmaktadır.¹² Bu deftere göre suriçinde 110 ve surdışında 72 olmak üzere toplam 182 hamamda 2.406 erkek çalışan istihdam edilmektedir. Her ne kadar Arnavut olanlar bizzat belirtilmiş olmasa da memleketleri üzerinden çalışanların büyük çoğunluğunun Arnavut kökenli oldukları tahmin edilebilmektedir. Nitekim 2.406 çalışanın %71'i Rumeli kökenlidir ve büyük çoğunluğu da Arnavutların yoğunlukta yaşadığı Avlonya, İstarova, Görice gibi yerleşim yerlerindedir. 1732 tarihinde kaydedilen %64 Arnavut oranı hemen hemen yirmi yıl sonra da %71'den Rumelili Rum ve Bulgar kökenlileri de çıkarırsak- devam etmektedir.

1752 tarihli defterdeki veriler sayesinde, 1730'lu yıllardaki durumla bir karşılaştırma yapma imkânımız olabilir ve zaman içerisinde Sultan emrinin bir dönüşüme sebebiyet verip vermediğinin izini sürebiliriz.¹³ Bu hamamlardan Şeyh Vefa Hamamı'nı örneklem olarak ele alalım. Hamamın 1732 yılında toplam 18 çalışanı bulunmaktadır (Bu dönemde mezkûr deftere göre hamamlarda çalışan ortalama kişi sayısı 11'dir). İsimlerden anlaşıldığı üzere Şeyh Vefa Hamamı'nın 1732 tari-

11 Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, No: B. 6

12 BOA, *KK.d.* 7437 Bu defter ile ilgili yapılmış bir çalışma için bkz. Nina Ergin, "The Albanian Tellâk Connection"; Nina Ergin, "Mapping Istanbul's Hamams of 1752 and their Employees", ed. Suraiya Faroqhi, *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, Berghahn, New York, Oxford 2015, s. 108-135.

13 Bu defterlerde yer alan hamamların listesi için bkz. Ahmet Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", ed. Emrah Sefa Gürkan, Feridun Emecen ve Ali Akyıldız, *Osmanlı İstanbulu II*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 553-585.

hinde tellâk ve nâırları bütünüyle Müslümandır. Çalışanların coğrafi kökenleri itibarıyla hepsi Balkan kökenli Arnavut olup, Görice, İstarova, Opar, Tomarice şehirlerinden gelmişlerdir. İstarovalı ve Tomariceliler özellikle çoğunluktadır. 1752 yılındaki deftere göre Şeyh Vefa Hamamı'nda çalışan sayısı 18'den 46'ya çıkmıştır, ancak köken itibarıyla bir kişi hariç geriye kalanların hemen hepsi Arnavut kökenlidirler.¹⁴ Sultan Bayezid Hamamı örneğinde de benzer bir durum söz konusudur. 1732 yılında toplam 27 çalışanı bulunan adı geçen hamamın 17 tellâkından 16'sı Arnavut'tur, nâırların ise etnik ve memleket bilgileri kaydedilmemiştir. 1752 yılında ise Sultan Bayezid Hamamı'nda 33 tellâk ve 14 nâıtır toplam 47 kişi çalışmaktadır ve çalışanların çoğunluğu Manastır, İstarova, Elbasan, Avlonya, Görice, Bihlişte gibi Arnavutların yaşadığı Balkan şehirlerindedir.¹⁵ İlginç olan 1732 yılında hamamlardaki Arnavut oranının yirmi yıl sonra da devam ediyor olmasıdır. Görülen o ki, başkentin mücerret takımından Arnavutlar üzerinde sayımlarla bir gözetim kurulmaktadır, ancak onları sistemin ya da şehrin dışına itecek icbari bir uygulama söz konusu değildir.

Nitekim aynı oranlara 1792 tarihli *nizam-ı teftiş-i İstanbul* bağlamında düzenlenen defterlerde de rastlamak mümkündür. Bu defterler altı ayda bir yapılan başıboş ve serseri taifelerini tespitte dönük yoklamaları içermekte ve İstanbul'da faaliyetlerini sürdüren 84 hamam ve çalışanları hakkında da bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁶ Hatta Arnavutlar dışındaki diğer etnik ya da bölgesel grupların da aynı hamamlarda benzer yoğunluklarının süreç içerisinde devam ettiği görülmektedir. Mesela, Eyüp Türbe Hamamı'nda 1735 yılındaki mevcut 19 tellâk ve nâıtır İstanbul, Bolu ve Sivas kökenlidirler.¹⁷ 1752 yılında mevcut 20 çalışanın çoğunluğu İstanbul ve Sivashıdır.¹⁸ On sekizinci yüzyılın sonunda ise toplam 17 çalışandan dokuzu Sivaslı, ikisi Tokatlı 'Türk uşakları', dördü ise Avlonya, Manastır ve Görice'li olup Arnavut'tur.¹⁹ Görülen o ki 1730 isyanı sonrasında İstanbul hamamlarındaki Arnavutların kontrol edilmesine dönük fermanın neticesi kısa vadede görülmemiştir. Gerek 1731-1732-1735, gerek 1752 tarihlerindeki yoklamalarda görülen Arnavut çalışan oranı 1792 yılında da devam etmektedir. Arnavutların hamamcılık sek-

14 BOA, *EVHMH.d.*, 3496.

15 BOA, *KK.d.*, 7437.

16 Cengiz Kırılı ve Betül Başaran, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", ed. Fatmagül Demirel, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Etnik ve Ticaret*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 16.

17 Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, No: B. 6.

18 BOA, *KK.d.*, 7437.

19 BOA, *DBŞM* 42648.

töründeki istihdamının azalması ve ortadan kalkması daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir. Ancak hamamlara Anadolu'dan Türk uşaklarının alınması yönündeki tedbir, zaman içerisinde Anadolu kökenlilerin bu mesleğe dâhilini artırmıştır. Nitekim günümüzde de bu mesleği icra edenler, 'Anadolu'dan gelme Türk uşakları' olup, genellikle Sivas ya da Tokat kökenlidirler.

Siyasi iktidarın yukarıda zikredilen ilgili yoklamaları, bu mekânlar ve burada çalışan kişiler üzerinde bir gözetim mekanizması geliştirmesi şeklinde okunabilir. Bu gözetimler, belli bir grubu sistemin dışına itmekten ziyade, 1730 isyanındaki rolleri dolayısıyla Arnavutlar örneğinde olduğu gibi grubu gözetim altına almak şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim *mechâlû'l-ahvâl* diye tanımlanan, kefalete bağlanması gereken kişilerle ilgili yapılan yoklamalarda, her ne kadar kefil olmayanların şehirden çıkarılmaları hükmü yer alsada bu cezalandırma hükmünün uygulanmasından ziyade ilgili kişilerin *mefûlu'l-ahvâl* olması ve sistemin bir parçası haline gelmelerinin istendiği izlenimi edinilmektedir.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *DBŞM* 1665

BOA, *DBŞM* 42648

BOA, *EVHMH.d.* 3496

BOA, *KK.d.* 7437

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aktepe, Münir, *1730 İsyamı*, İstanbul 1958.

Anastasopoulos, Antonis, “Albanians in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans”, ed. E. Kolovos, Ph. Kotzageorgis, S. Laiou ve M. Sariyannis, *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, İstanbul 2007, s. 37-47.

Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, No: B. 6

Aynural, Salih, “The Millers and Bakers of Istanbul (1750-1840)”, ed. Suraiya Faroqhi, Randi Deguilhem, *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, I. B. Tauris, New York 2005, s. 84-118.

Ergin, Nina, “Mapping Istanbul’s Hamams of 1752 and their Employees”, ed. Suraiya Faroqhi, *Bread from the Lion’s Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, Berghahn, New York, Oxford 2015, ss. 108-135.

Ergin, Nina, “The Albanian Tellâk Connection: Labor Migration to the Hamams of Eighteenth-Century Istanbul, Based on the 1752 İstanbul Hamâmları Defteri”, *Turcica*, 43 (2011 [2012]), s. 229-254.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C 8, vr. 360a.

Karahasanoğlu, Selim, *A Tulip Age Legend: Consumer Behavior and Material Culture in the Ottoman Empire (1718-1730)*, Doktora Tezi, State University of New York 2009.

Kırlı, Cengiz ve Betül Başaran, “18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı”, ed. Fatmagül Demirel, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 7-20.

Olson, Robert W., “The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman Politics?”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17 (1974), s. 329-344.

Yaşar, Ahmet, “İstanbul Hamamları: 1731-1766”, ed. Emrah Sefa Gürkan, Feridun Emecen ve Ali Akyıldız, *Osmanlı İstanbulu II*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 553-585.

Yılmaz, Hakan. “İsyânın Gölgesindeki İstanbul: Yeni Arşiv Belgeleri Işığında 1730 Patrona İsyânı”, ed. Feridun M. Emecen - A. Akyıldız - E. Sefa Gürkan, *Osmanlı İstanbulu IV*, İBB-29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 411-452.